

voor de betrokkenen onaanvaardbare gevolgen zou hebben of wanneer de gevolgen niet meer strookten met de doelstelling van de regelgeving. In dit antihardheidsbeleid, want dat werd het, speelden de uitvoeringsorganen een belangrijke rol. Bepaalde uitvoeringsorganen schoven deze antihardheid naar voren om de regelgeving op een alternatieve wijze toe te passen, ontwikkelden beleid en kwamen in conflict met het ministerie. In een aantal gevallen werd de wetgeving aangepast. Beide auteurs wijzen verder op het belang van veranderende juridische normen, in een aantal gevallen met een supranationaal karakter, die de Nederlandse staat ertoe dwongen de regels aan te passen.

Wie dit boek leest vanuit een Belgisch perspectief wordt getroffen door de grote macht van de Nederlandse staat, vooral van het ambtenarenapparaat. Die slaagde er telkens vrij goed in de politieke agenda te bepalen, ook al moest soms een loopje worden genomen met de rechten van het parlement, zoals bij de onderhandelingen met de Duitse Bondsrepubliek over reparatiebetalingen. Bijzonder interessant in dit opzicht is de rol die het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) in de beoordeling van het slachtofferschap speelde. Niet alleen trad dr. L. de Jong op als scheidsrechter, medewerkers van het RIOD waren lid van commissies of speelden zelfs een leidende rol en bepaalden vaak mede de door de ambtenaren uitgestippelde politiek. Dat 'oorlogsslachtoffer' een sociaal construct was, dat evolueerde met de tijd, zoals de auteurs aantonen, betekent niet dat de staat dit onderging. De staat verdedigde vaak met succes de eigen agenda. Financiën speelden hier een niet te onderschatten rol. Allerlei belangenorganisaties werden bij het beleid betrokken (Joods Maatschappelijk Werk, Stichting 40-45), maar ook hier geldt dat de staat er betrekkelijk goed in slaagde de regie in handen te houden.

Toch zijn bij deze interessante studies enkele kanttekeningen te maken. Een financiële balans van deze regelgeving ontbreekt: wat kostten deze maatregelen en wat betekende dit in het licht van

de totale sociale uitgaven? De auteurs gaan hier wel op in voor bepaalde periodes, maar thematiseren deze financiële kosten niet. Hoewel beide auteurs een heel goed inzicht hebben in de mechanismen van de sociale politiek, wordt het concept sociale zekerheid (verplichte onderling samenhangende regelingen, die na 1945 tot stand kwamen) dubbelzinnig gebruikt of gehanteerd voor periodes waarin het nog niet bestond (Piersma, 145). Wat betreft de antihardheid wijst Touwen-Bouwsma op het ontbreken van antihardheidsclausules in sociale zekerheidsregelingen als de werkloosheidswet (106), terwijl zij wel voorkomen in de wetten voor de oorlogsslachtoffers. Is dat verschil niet logisch? In het eerste geval geldt het verzekeringsprincipe, terwijl het in het tweede geval gaat over nationale solidariteit. Over dat laatste heeft de politiek zeggenschap, terwijl het bij een verzekering in hoofdzaak gaat om individuele rechten gefundeerd op premiebetaling. Daarbij is corrigerend politiek optreden toch wat lastiger. Deze bemerkingen doen niets af aan de kwaliteiten van deze studies: het gaat zonder meer om vernieuwende politiek-institutionele geschiedschrijving. Het bestaan van deze studies toont een grote leemte in de Belgische historiografie.

DIRK LUYTEN, STUDIE- EN
DOCUMENTATIECENTRUM OORLOG EN
HEDENDAAGSE MAATSCHAPPIJ (SOMA)
BRUSSEL EN UNIVERSITEIT GENT

Berg, Hetty, Wallet, Bart (eds.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle: Waanders, Amsterdam: Joods Historisch Museum, 2010, 224 blz., ISBN 978 90 400 7715 9).

Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945 verscheen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die tussen november 2010 en mei 2011 in het Joods Historisch Museum te Amsterdam te zien was. De bundel beoogt een 'toegankelijk

overzichtswerk voor een breder publiek' te zijn van de naoorlogse geschiedenis van Joods Nederland 'die recht doet aan de diversiteit van het bestaan van Joden in Nederland – een heterogene groep mensen waarvan de gezamenlijke noemer soms uiterst minimaal is'. In een uitstekende inleiding van Hetty Berg en Bart Wallet wordt een overzicht geboden van Joods leven in naoorlogs Nederland en van de huidige stand van het historisch onderzoek. In elf artikelen wordt vervolgens een breed spectrum aan onderwerpen behandeld waarbij twee zwaartepunten zijn aan te geven. Allereerst de plaats van Joden in het naoorlogse Nederland en de herinnering aan de Jodenvervolgung, een thema dat behandeld wordt vanuit een historisch-sociologische invalshoek (Ido de Haan), en aan de hand van vormen van gedenken en herinneringscultuur (Frank van Vree) en het Joods theaterwerk (Carine Lacor). Een tweede thema is religie, waarbij de reconstructie van het religieuze leven in de eerste decennia na de oorlog (Bart Wallet), de invloed van secularisatie in de jaren zestig op het Joodse leven (Paul van Trigt), en hedendaagse vormen van orthodoxie (Minnie Mock) behandeld worden. Tussen de hoofdstukken door geven thematische fotobijlagen een beeld van diverse facetten van naoorlogs Joods Nederland, zoals herinnering aan en verwerking van de oorlog, cultuur, religie, economie, verenigingsleven en Israël.

Wie niet weg is, is gezien is een goed leesbare, informatieve en boeiende bundel. Door de gekozen benadering is zij echter niet helemaal evenwichtig uitgevallen. Hoewel in de inleiding bijvoorbeeld de nodige aandacht aan demografie wordt besteed, blijft de sociaal-historische dimensie toch onderbelicht. Derhalve krijgt de lezer relatief weinig informatie over de veelheid aan Joodse identificaties die er in Nederland bestaan, de veranderende samenstelling van Joden als groep in Nederland (denk bijvoorbeeld aan de komst van Russische Joden naar Nederland vanaf begin jaren negentig) en de huidige spreiding van Joden over Nederland. Dat is jammer, want de

inleiding, die begint met de laatste synagogedienst in Leeuwarden in 1964 en de heropleving van Joodse activiteit in Friesland in recente jaren, roept nadrukkelijk dergelijke vragen op.

In de onvermijdelijke overlap tussen de verschillende hoofdstukken is er één thema dat er uit springt, maar er tegelijkertijd bekaaid afkomt: dat van de terugkeer en opvang van overlevenden (uit de kampen en de onderduik). Helaas wordt dit thema in een kort en niet altijd overtuigend hoofdstuk gereduceerd tot één sleutelmoment in de naoorlogse verhoudingen tussen Joods en niet-Joods Nederland: de toespraak van rabbijn Schuster in 1955 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam in aanwezigheid van onder meer koningin Juliana, waarin hij het ongenoegen van Joodse zijde over de omgang met het Joodse oorlogsleed articuleerde en onder de officiële aandacht bracht. Het is een thema dat het verdient in al zijn complexiteit in een apart hoofdstuk uitgediept te worden, zeker gelet op het onderzoek dat hierover in de afgelopen jaren is verschenen (het werk van Dienne Hondius en Martin Bossenbroek). De soms problematische verhouding tussen Joden en niet-Joden in Nederland in latere jaren wordt overigens treffend geanalyseerd in het hoofdstuk van Evelien Gans, dat onder meer over Ischa Meijer en de Fassbinderaffaire handelt.

Opvallend is tenslotte dat politiek nauwelijks aan de orde komt. Weliswaar wordt de diversiteit aan stellingnames in Joods Nederland ten opzichte van Israël aangestipt in het hoofdstuk van David Wertheim over de betekenis van Israël voor de schrijvers Abel Herzberg, Leon de Winter en Arnon Grunberg, maar daar blijft het bij. Het is geen onbegrijpelijke keus om in een breed overzichtswerk een dergelijk gevoelig thema niet al te nadrukkelijk aan de orde te stellen, maar deze keuze beperkt wel het zicht op de diversiteit in Joods Nederland die men juist tracht te illustreren. Dit alles laat uiteindelijk onverlet dat die aspecten van de naoorlogse Nederlands-Joodse geschiedenis die wel aan de orde komen over het algemeen ook gedetailleerd en gedegen belicht worden. Daarmee

is deze bundel, ondanks de genoemde hiaten, een welkome aanvulling op de reeds bestaande literatuur over naoorlogs Joods Nederland.

GERBEN ZAAGSMA, HUYGENS INSTITUUT
VOOR NEDERLANDSE GESCHIEDENIS - KNAW

Hogervorst, Susan, **Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010** (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2010; Hilversum: Verloren, 2010, 280 blz., ISBN 978 90 8704 208 0); Captain, Esther, Jones, Guno, **Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 433 blz., ISBN 978 90 351 3584 0); Hondius, Dienke, **Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 383 blz., ISBN 978 90 351 3579 6); Keizer, Madelon de, Plomp, Marije (eds.), **Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren** (Amsterdam: Bert Bakker, 2010, 558 blz., ISBN 978 90 351 3368 6).

Waar komt de *memory boom* eigenlijk vandaan, die sinds ongeveer twee decennia in de geschiedschrijving op gang is gekomen? De theoretici van de nieuwe marsrichting hebben de nieuwe interesse vaak als een onontkoombare evolutie gepresenteerd. De ‘internationalisering’ en de wijzigende positie van de natiestaat, zo hield Pierre Nora zijn vakgenoten voor, transformeerden de negentiende-eeuwse, patriottische geschiedenis tot postmoderne herinnering. Het nieuwe tijdperk liet zich het best definiëren, zo beweerde François Hartog op zijn beurt, als een regime van presentistische historiciteit. In dat regime regeerde niet langer de breuk met het verleden, zoals die door romantici en hun opvolgers was vooropgesteld, maar juist een steeds uitgestrekter heden, waarin een hypnotiserend verleden eindeloos bleef doorwerken. Maar was dat eindeloze heden geen zwart gat? Dreigde de

eigen context en aard van het verleden er niet in te worden opgeslokt? En produceerde de hedendaagse herinneringsplicht niet een steeds eenvormiger zicht op het verleden? Voor historici blijft de opdracht om ook het herinneringsregime steeds opnieuw te historiseren.

Steeds opnieuw blijkt hoe belangrijk de Tweede Wereldoorlog is geweest in de genese van dat regime. Het blijkt opnieuw in de bijdragen die in wat volgt zullen worden besproken. De studies van Susan Hogervorst, Esther Captain en Guno Jones, Dienke Hondius, Madelon de Keizer en Marije Plomp bouwen voort op eerdere bijdragen die in de Lage Landen zijn geproduceerd. Daarin stond de maatschappelijke erkenning van oorlogsverdienste en slachtofferschap centraal, de opbouw van een nationale herdenkingspolitiek, of de representatie van de judeocide. De oorlogsherinnering bleek altijd weer een onderhandeling, tussen staat, slachtoffers en samenleving. Hogervorst gaat op die onderhandeling door. In *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* richt zij de aandacht op de netwerken die vooral door de communistische gewezen gevangenen van dat kamp werden opgericht. Organisaties uit Duitsland (BRD en DDR), Oostenrijk, Nederland en België leveren haar belangrijkste voorbeelden. Maar deze voorbeelden fungeren tezelfdertijd als centrum van een intrigerende *microhistory*, waarin behalve de producenten en consumenten van de herinnering ook culturele tradities en performances hun rol opeisen, net als de maatschappelijke en politieke context van de herinnering. De ‘collectieve herinnering’ wordt op die manier tot een bijzonder dynamisch begrip gemaakt, waarin ook de theoretici van de herinnering worden teruggeplaatst. Hier geen Maurice Halbwachs, Jan en Aleida Assmann, Nora of Hartog als bovenhistorische *maîtres à penser*, maar als mede-figuranten in een veel bredere omwenteling van de historische cultuur.

Hogervorsts dynamische perspectief maakt een hele reeks belangrijke spanningsvelden